

AZ EMLÉKEZET ÚJ MUTÁCIÓJA A HALHATATLAN HADSEREG

KISS ENDRE

Palencov, orosz mérnök 2012-ben, Tomszkban arra gondolt, hogy meg kellene ünnepelnie május 9-én a Győzelem Napját. Hirdetést tett közzé, amiben jelezte, hogy hol lehet gyülekezni erre a megemlékezésre, és hogy hozza el mindenki annak a családtagjának a fényképét, aki a Nagy Honvédő Háború közvetlen vagy közvetett áldozata volt.

Mivel a Szovjetuniónak 25 (mások szerint 27) millió halálos áldozata volt, Palencov arra számított, hogy Tomszkban is minden bizonnyal összejön majd 2-300 ember, hiszen nem zárhatta ki, hogy másokat is foglalkoztathat az a gondolat, hogy lassan az utolsó veteránok is elmennek az élők sorából.

A fényképek, a felvonulás számára felnagyítva, semmiképpen sem számíthattak új gondolatnak, hiszen bármilyen fénykép transzparensként való használata az új politikai és emlékezéskultúrának ekkorra már magától értetődő része volt. Egy ilyen alkalom egyébként kiváló lehetőség lehet arra is, hogy számba vegyük az emlékezetkultúra akár paradoxonnak is felfogható szélesebb fejlődését az elmúlt évtizedekben. Az egyre differenciáltabb, egyre közvetítettebb, hegeli értelemben egyre „objektíváltabb” emlékezetkultúra lassan kezdi megalkotni a jelennek azt a természetes komplementer dimenzióját, amit mindeddig hagyományosan inkább a jövő és az abból némi magától értetődőséggel kibontakozó utópikus dimenzió töltött be.

2012-ben Tomszkban erre a felvonulásra 6 000 ember ment el. Megszületett egy új kultusz, a *Halhatatlan hadsereg*. 2013-ban 200 000 ember vonult fel, 2015-ben fél milliót számoltak, 2016-ban csak Moszkvában 800 ezret. Ezen kívül 80 olyan városban volt ilyen felvonulás, ami az egykori szovjet körbe tartozott (például a balti államokban), s még ezen a körön kívül is a mai világ protokolláris önképéhez mérten rendkívül meglepő módon szinte megszámlálhatatlan sok városban az egész világon, Párizstól Tel Aviv-ig.

2013-tól szervező bizottságot hoztak létre, ami ugyan állami, de hangoztatták, hogy a rendezvény nem kereskedelmi, nem politikai, nem állami, s egyetlen olyan szimbólumot nem lehet végigvezetni rajta, amelyik nem kapcsolódik a Nagy Háborúhoz. Pontos fogalmazással tértek ki arra is, hogy még egyébként köztisztvisletben álló embereket sem lehet középpontba állítani. Kiemelték, hogy nem kell előzetesen feliratkozni a részvételhez (ennek a mai Magyarországról nézve még most is nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk).

Még arra is kitért az egyik kisvárosi felhívás, hogy ha valaki elfárad, a fénykép-transzparenst vegye át tőle egy másik felvonuló, nehogy emiatt a földön húzza valaki a felmutatásra szánt, immár szakrális képet.¹

A tisztesség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy elérhető volt egy másik provinciálisnak tekinthető városból egy olyan *Halhatatlan hadsereg*-felvonulás is, ami szakasztott olyan volt, mint egy brezsnyevista felvonulás 1978. november 7-én. Mindenesetre akárhány ilyen színezetű ünnep sem teheti kérdésessé az ünnep elemi erejét. A *Halhatatlan hadsereg* az emlékezés új kultusza. A szó szoros értelmében szemünk láttára születik. A *Halhatatlan hadsereg* végtelenül befogadó, inkluzív. Ehhez a menethez mindenki csatlakozhat, mindenki a saját halottai jogán.

A parttalan inkluzivitás bizonyosan nem a *Halhatatlan hadsereg* egyetlen fontos összetevője, de éppen a mi korunkban már ez is érdemes összes teoretikus érdeklődésünkre, hiszen a befogadás-kirekesztés kettősségének új és hatalmas mozgásterében élünk.

A *Halhatatlan hadsereg* egy *bahtyini* típusú új-karnevalista felvonulás útján újra tudatosította, hogy egy korszaknak vége van. A befogadás és kirekesztés jelentése is a szemünk láttára változik. Amit látunk, az a *befogadó típusú társadalom dialektikájának* egyik új válfaja.

A *Halhatatlan hadsereg* felvonulása mindenkit befogad, aki megértette, mi történt a Szovjetunióban a negyvenes évek első felében. A *Halhatatlan hadsereg* vonul. Végeláthatatlan, széles és sűrű sorokban. A szem nemcsak a vizuális perspektíva, de a logika szempontjai szerint is elvágja a síkokat. A legfelső szinten maguk a képek, a fényképek hullámoznak.

Minden kép más, de minden kép hasonlít is a másikhoz. Szépen felnagyított arcképek, őrzik az eredeti felvétel pillanatát. Minden egyes fénykép telve van kifejezéssel, hatalmas halmazuk a maga egységében történeti antropológiát fejez ki: nemzedékeket és sorsokat, Alekszej Tolsztojtól *Ilf-Petrovig* az orosz irodalom összes arca elvonul előttünk.

Hullámanak az arcok a tömeg fölött, ami maga is hullámozik. Az arcok lüktető oszcillálásra készítik az érzelmeiket és a fantáziát, egy arc hirtelen magára irányítja a katartikus figyelmet a huszonhétmilliós tömeg szakadatlan áramlásában. A középső síkon a mai felnőttek, öregek és középkorúak hullámanak. Tökéletes az időgép.

Minden felnőtt és minden arckép másként tartozik össze. Öregasszony emeli magasra fiatalon meghalt apja képét, fiatal unoka egyenruhás nagyapját, középkorú férfi középkorú képet tart, anyakorú nő emeli fiakorú apja fényképét.

¹ Ld. erről Kiss Endre: *Halhatatlan hadsereg. Új Egyenlítő*, IV. 9. 2016 szeptember. 23-25.

Az emberi viszonyok szakadatlan körforgását hatványozzák az öltözetek, a mai divat, a mai átlagöltözködés, a mai napszemüveg alakváltozatai, de felbukkan világháborús egyenruhába öltözött férfi, nő, öreg, sőt, igen sok gyerek és kisgyerek is. Nyugatos divatú ruhában emelnek katonagyereket, katonaruhában divatos kislányt. Ha valakinek a kezében nem látszik fénykép, világos, hogy mellette ott a gyerek, aki büszkén viszi. Minden család külön helyet foglal el az időgépben.

Időnként egy riporter megszakítja a közvetítést, két interjú között gyorsan magasra emel egy fényképet és mond néhány mondatot saját nagyapjáról. Akinek a képére a menetben először ráesik a szem, annál meg is marad. Egy ember életre kel. Talán ilyen volt az úrfelmutatás a középkori hívőnek. Néhány másodperc múlva azután eltűnik a szemünk elől.

Az időpont szinkronizálja is az emlékezést. Egy pillanatba sűríti az elmúlt hetvenegy évet, igazi 'futópont', új perspektíva. Mindaz, ami a jelen és a negyvenes évek között van, egy vonalba egyesül. Az idő kiválasztja a lényegét. A harmadik sík, lent, a gyerekek. Ugyanabban a sokféleségben. Büszkén lépdelnek a *Halhatatlan hadseregben*. A halottak és az élők együttesen lüktető vonulása mögött a Nagy Háború eredetileg is indulónak írt zenéje, a maga óriási érzelmeivel. Sok köztük az új feldolgozás is, egészen *Viszockijig*. Úgy tűnik, az idő most neki is igazságot szolgáltat, s nem Mark Bernesz lesz az emlékezés igazi hangja, hanem ő.

A felvonulás az emlékezet elementáris energiáit összpontosítja. Magegyesítéssel létrehozott nukleáris robbanás. A reakció az egyes emberből indul ki, az akkoriból és a jelenlegiből, az élő és a halottat elválasztó emlékezést az elviselhetetlenség határáig erősíti fel a háború, ami elvette, de amelynek emléke talán még annál erősebben, sőt, talán örökre vissza is hozza az életet.

A háború szellemének kísértetjárása hőst csinál mindenkiből, örökéletűt minden halandóból. A történelem emberfeletti hatalma magához emeli az embereket. Nemcsak értelmet ad a halálnak, de meg is örökíti, ezt az átlényegülést veszi fel szakrális médiumként önmagába a *Halhatatlan hadsereg*.

Elias *Canetti* tömegpszichológiája, a *Masse und Macht*, erőteljesen volt képes közel hozni az addigi társadalomlélektant a valóságos történelmi folyamatokhoz. Mivel kiindulópontja az alulról való önszerveződés és nem érinti a nép-nemzet fogalomköréből kinövő tömeget sem, elmélete csak egyes elemeiben segíthet a *Halhatatlan hadsereg* konkrét értelmezésében.

Bahtyin többet értett volna meg a *Halhatatlan hadseregből*, mint *Canetti*. Elmélete mégis felhasználható, hiszen külön figyelmet szentel a „halottak tömegé”-nek. A *Halhatatlan hadsereg* nyilvánvalóan a halottak „tömege”. A már mozgásba jött láncreakció a maga képére formálja a halottak tömegét. Az *Ismeretlen katona* azért maradhat meg ismeretlennek, mert az összes

többi elesett katona helyett áll. A *Halhatatlan hadsereg*, egyszerre konkrétan és egyre szimbolikusan, arcot ad a halottaknak. Ha nem is lehet mindenki arcát megpillantani, különösen pedig megjegyezni, az örök áramlás és lüktetés egy pillanatra mégis feldob minden arcot az érzékelhetőség küszöbe fölé.

A halottak anonimitásába való belenyugvás különös élességgel tudatosodik a hatalmas világháborús katonasírok felidézésekor, ahol szinte csak a geometriára emlékezünk. S ez nem egyszerűen csak megtartja anonimitásban a halott katonákat, de a halottak tömegét ráadásul még abba az elválólagos geometriai sorba is állítja, mint amelyben életükben álltak. A *Halhatatlan hadsereg* nem nyugszik bele a halottak névtelenségébe. Arcukat az eseményben akkumulált láncreakciók kibontakozásának tetőpontján pillantjuk meg. A halottakból hősök lesznek. A *Halhatatlan hadsereg* egyesíti a halottak és az élők tömegét, az élőkét ráadásul még ki is terjeszti a kisgyerektől fölfelé mindenre. Az anonimitás megszűnt a fényképekkel, de megszűnt a végtelen sok történet lehetőségével is, amelyek folyamatosan peregnek a riporterek interjúinak formájában. Minden arcképnek megvan a maga története, elvileg mindegyiket meg is hallgathatnánk.

A láncreakció a legkisebb kisgyerektől a valóságosan totálisba növeszti az emlékezet terét. *Élet és halál találkozik a történelem továbbélésének és halálának dilemmájával.* Az emlékezet totálissá tett tere emlékeztet a *Holokausztra* vonatkozó emlékezés kultúrájára. Minden, csak nem véletlen, hogy szinte a szemünk láttára néhány évtized alatt új emlékezet-kultúra épült fel. A totális emlékezési tér az emlékezés összes motívumát mozgásba hozza. A spontán, a tudományos, az erkölcsi, a filozófiai, a teológiai, a spontán tabuizálás ellen fellépő, a személyes, az intellektuális okok és motívumok mind ott munkálnak e totális emlékezési térben.

A totális emlékezési tér képes egyedül felidézni a totális történelmi katasztrófát. Ezen a ponton ütközik bele a *fenséges* (emelkedett) *kanti* kategóriájába. Nem szokványos vagy protokolláris elismerés ez Kant nevére címezve, ha kimondjuk: az elképzelhetőség határán túllépő történelmi esemény (valóság) és az arra való emlékezés minden erőltetés nélkül értelmezhető az ő fogalmaival.

A totális történelmi katasztrófa azonban egyben már természeti katasztrófa is. A minden mértéken felüli értékpusztítás természeti katasztrófa a történelemben, de magára a természetre nem értelmezhető, hiszen nem tudunk elképzelni totális természeti katasztrófát, a teljes világegyetem elpusztulására módszertani okokból sem gondolhatunk.

A *Halhatatlan hadsereg* végigmegy és végig is visz azon az úton, amit a totális emlékezés közvetítési lánc jelöl ki számára. A közvetítési lánc egymást erősítő elemeinek dialektikája embereket támaszt fel. A totális emlékezés átsap a maga ellentétébe – örök életre és örök dicsőségre ítéli a totális történeti katasztrófa áldozatait.

Canetti tömeg-elképzelése mind a tudományban, mind a tudományon kívül gyökeresen átalakította a tömeglélektan fogalmait. Ez az átalakítás mind okai, mind következményei tekintetében nem mentes ellentmondásoktól, sajátos, „vad” módszertana meg is nehezíti az egyes, körül határolt diszciplínákból kiinduló megközelítések munkáját. Canetti legnagyobb lépése az volt, hogy jóval közelebb került a társadalomban valóban generálódó tömegek leírásához, mind az addigi kiindulások. Maguk az addigi kiindulások is új meg új arcukat mutatják Canetti koncepciójának fényében. Ez a konkrét tömegekhez való közeledés szerencsés módon nem feszíti szét a társadalomlélektan kereteit, azaz nem megy át már bevezetett más diszciplínákba.

Canetti a szó szoros értelmében alulról értelmezi a tömeget, spontán auto-poétikus mozgás(ok) eredményének tekinti azt. Ezt a szempontot következetesen végig is viszi, miközben a másik oldalon természetes következményként el is szenved mindazokat a hátrányokat, amelyek e szempont túlzott kizárólagosságából szükségszerűen következnek. Ez a kiindulópont (és annak felülmúlhatatlanul következetes alkalmazása) az egyik oka annak, hogy aktuális felvetésünk, a *Halhatatlan hadsereg* értelmezése, számára nem tudjuk közvetlenül felhasználni Canetti elméletét.

Mivel a tömeg alulról építkező, spontán, kiszámíthatatlan, reaktív képződmény, éppen az emlékezet vagy a felejtés nem tartoznak létének legfontosabb összetevői közé. A tömeg növekedését vagy zsugorodását szabályozó sokszor véletlen impulzusok szempontjából ezek a mozzanatok és fogalmaik másodlagosak. Bonyolódhat a helyzet abban az eredeti elmélethez képest másodlagos tipológiában, amelyben az immár kiépített tömeg-definíció birtokában Canetti megpróbálja néprajzi, őstörténeti, vallástörténeti és más területeken saját definíciója szellemében egységbe rendezni a lehetséges tömegfajtákat.

Ebben a szinte skolasztikus rendszerezési mániában találkozunk olyan tömeg-típusokkal, amelyek számára az emlékezet vagy éppen a felejtés már nem jelentéktelen meghatározás. Ez voltaképpen a Canetti-féle elmélet *második* szintje. E szint kidolgozása egyszerre diadal és vereség Canetti számára.

Amennyiben ezek a létező típusok felismerhető módon magukon viselik Canetti elméletének ismérveit, annyiban diadal, amennyiben azonban a leírt esetek különböznek Canetti elméletének esszenciájától, a vereség elemei is

nyomban megjelennek. A tiszta társadalomlélektani megközelítés sajátos módszertani okai magyarázzák, hogy még most következő lényeges hiányérzetünket is csak nagy nehézségek árán vagyunk képesek kifejezni. A társadalomlélektan az egyéni lélektan szempontjának kiterjesztése révén alakult ki. Természetes módon orientálódott azokra a tömegjelenségekre, amelyek éppen, mint tömegjelenségek, voltak újak, azaz szinte nem is érintették a már megszervezett, integrált, valamilyen módon intézményesnek tekintett tömegekkel kapcsolatos lehetséges tudományos megközelítéseket.

Témánkban emlékezet és felejtés problémáit nemzeti és más közösségi összefüggésben is fel kell vetnünk. Maga a vizsgált jelenség, a *Halhatatlan hadsereg* 2016-ra már viszonylagosan szilárdan kialakított ünnepségsorozata ezt az összefüggést írja elő. Most tudjuk csak konkretizálni Canetti-val kapcsolatos hiányérzetünket, mely hiányérzet éppen a társadalomlélektan kialakulásának legfontosabb vonásai miatt maga a diszciplína szempontjából nem tekinthető bíráltnak, hiszen a Canetti előtti társadalomlélektan sem foglalkozott a modern politikai nemzetek olyan értelmű lélektanával, mint amilyen értelemben a tömeg, a társadalomlélektan önálló tudományos kutatás tárgya lett.

Többé-kevésbé ez a helyzet maga is reprodukálja azt a felemás viszonyt, ami a nemzet (hasonló értelemben a nép) feldolgozottságát illeti a modern tudományok egészében. Ez a helyzet részben már *történetileg* nagyon is bonyolult. *Szisztematikusan* sem egyszerűbb a helyzet: hiszen a nemzet vagy a nép valóban nem vizsgálható a mindenkori normál társadalomtudományi, történeti vagy szociológiai eszköztárral, viszont mind kvázi-tárgy és kvázi-tárgyiasság nemcsak megkerülhetetlen az említett tudományok számára, de bármely okból való elhanyagolása, a tudományos vizsgálatokból való bármilyen kihagyása szinte azonnali érvénnyel változtatja viszonylagossá a legitim társadalmi tudomány módszerekkel megszerzett tudományos eredmények általánosíthatóságát.

Hogy csak egy kézzelfogható példát említsünk, a nemzettudat, a saját nemzethez való viszony, minden társadalmi csoport számára lényeges meghatározás, még akkor is, ha éppen ezeket nem lehet annyira egyértelmű tudományos eszközökkel vizsgálni, mint egy társadalom, mint csoport, mint tömeg, mint kollektívum egyéb konkrét viszonyait. Mindezzel odáig jutottunk, hogy Canetti társadalomlélektana akkor sem alkalmazható a *Halhatatlan hadsereg* jelenségére, ha a jelenség számos olyan jelenséget is mutat, amelyet kapcsolatba hozhatunk Canetti elképzeléseivel.

A *Halhatatlan hadsereg* a kollektív emlékezet kifejezésének új színtere. Mint minden igazi komplex társadalomlélektani jelenségnél, itt is rendkívüli

nehézségeket okoz a sajátos társadalomlélektani tartalom *leválasztása* az önmagukban is majdhogynem történelmi jelentőségű politikai és történelmi eseményekből. A nemzet-problémának itt az a jelentősége, hogy ebben a konkrét esetben a nemzeti tartalom nem a politikával és a történelemmel összefüggő mozzanat, ami valamelyest szimbiózisban alkotná a továbbiakban a lélektani tartalmat, de a nemzeti tartalom a lélektani jelenség része, s ha nem is állítható szembe, de minden esetre elkülönül a politikai és történelmi dimenzióktól.

A *Halhatatlan hadsereg*, mint jelenség nem új érzelmeket fejez ki, de meglévő, sőt közismert, mindenki által ismert érzelmeket artikulál egy olyan helyzetben, amikor az addigi artikuláció formái elhalványodtak, társadalmi nyilvánosságuk visszaesett és számos spontán és akaratlagos mozzanat egyaránt abba az irányba hatott, hogy az önmagában elismert érzelmet a közös emlékezés nyilvánosságából viasszorítsák a privát életbe.

Mindaz, amit az imént általános formában felsoroltunk, több évtized bel – és külpolitikájának, értékváltozásainak, nemzedékek változásainak, mediális változásoknak a következménye. Ezeket a folyamatokat elvi nehézségek nélkül le tudnánk írni, de ez minden részletében túlmutatna az emlékezet és felejtés önmagában vett problémáján. Napjainkra az emlékezetpolitika vagy emlékezés-biznisz már bevett fogalmakká váltak, ezért különösen is ügyelnünk kell arra, hogy a jelenség politikai beágyazása ne terelje el figyelmünket a lélektani lényegről. A *Halhatatlan hadsereg* jelensége, immár tisztán filozófiai szempontból, grandiózus kísérlet az emlékezés beépítésére a későbbi korok társadalmába. A címben szereplő „halhatatlan” jelző egyáltalán nem túlzott, a rendezvény, illetve a jelenség számos szempontból alkalmas arra, hogy a belátható időket szem előtt tartva halhatatlan legyen.

Ezen a ponton válik a mi összefüggésünk számára drámaivá az a hiány, amit Canetti társadalomlélektanában a társadalom és nép jelent. Mivel hiányzik Canettinál ez a két elem, ezért a kollektív emlékezet is hiányzik, hiszen az általunk ismert történelmi korszakban a nemzet és a nép a kollektív emlékezet hordozója. Immár világossá válik az a másik lépés is, hogy az emlékezés nemcsak ezért másodlagos Canetti elméletében, mert a tömeg alulról építkezik és az öntörvényű népi formában teljesedik ki, de azért is, mert éppen a Canetti által értelmezett tömeg instabilitása teszi lehetővé a kollektív emlékezet kiiktatását a tömeglélektanból. Nyilvánvaló, hogy a nemzet beemelése ebbe a társadalmi koncepcióba kritikusan, előre semmiképpen nem látható módon hatott volna vissza Canetti egész addigi társadalomlélektanára.

A *Halhatatlan hadsereg* markáns és erőteljes jelensége a kétezres évek első évtizedeinek, egyként markáns jelenség az 1945 utáni történelemben, a

mai, globálissá vált Kelet-Nyugat-viszonyban, de még ezen kívül számos más összefüggésekben is, így a mai Oroszország öntudatra ébredésében is. Mint markáns és nagy horderejű új jelenség, a *Halhatatlan hadsereg* kihívást jelent a huszadik század második felében újraszerveződő új társadalomlélektani paradigmák számára is. E tanulmányban korábban már megneveztük a két legfontosabb ilyen kihívás konkrét irányait, sőt, már azok egyes lehetséges kifutási irányait is. Nem terjedelmi okok felelősek tehát azért, ha befejezésképpen csak e két legfontosabb kihívás lényegét ismertetjük.

Elias Canetti tömeglélektan-konceptiójával² a *Halhatatlan hadsereg* a maga valóságában közvetlenül *egyáltalán nem kompatibilis*. Canetti auto-poietikus tömeg-genezisével összevetve, a *Halhatatlan hadsereg* egyidejűleg egyszerre több szempontból is más alapokon áll.³ A *Halhatatlan hadsereget* éppen nem az önszerveződés, hanem egy spontán *emlékezetpolitikai* ajánlás teremtette meg. Ezen kívül a *Halhatatlan hadsereg* sok egykor a valóságban különálló tömeg egyszeri, virtuális egyesítése is. Egyszerre történelmi *ismétlődés* és egyszeri valósággá váló virtuális *egyesülés*. Mindkét szempontból is (a szó értékmentes értelmében) mimetikus és imitatív.

A *Halhatatlan hadsereg* nem érintkezik Canetti mindenkor *primér*-tömeg-fogalmával sem. Mindezeket betetőzően, s ismét ellentétben Canetti néma és szellemileg ablaktalan tömegével, a *Halhatatlan hadseregnek van* pozitív üzenete (ami éppen másodlagos alapkarakterének a primér tartalmakra vonatkoztatásából jön létre).

A társadalomlélektani paradigmával való másik konfrontáció *Bahtyin karnevalizmus*-konceptiójával alakul ki.⁴ Eltekintve attól az elemtől, hogy a világtörténeti tragédiában fogant *Halhatatlan hadsereg* nem lehet a nevetéskultúra része, a *Halhatatlan hadsereg* szinte mindenben megegyezik azokkal a kritériumokkal, melyeket maga Bahtyin, illetve a róla szóló szakirodalom a karnevalista tömeg tulajdonságaként megjelöl.⁵ Ebből látszólag az következ-

² A mű első kiadása: Elias Canetti: *Masse und Macht*. Hamburg, 1960. (Claassen)

³ E sorok szerzőjétől két tanulmány: „Elias Canetti”s Phaenomenologie der Masse oder eine Philosophie des Konkreten”. In: Joseph P. Strelka és Zsuzsa Széll (szerk): *Ist Wahrheit ein Meer von Grashalmen? Zum Werk Elias Canettis*. Bern, 1993. (Peter Lang), 111-120., valamint „Does mass psychology renaturalize political theory? On the methodological originality of „Crowds and Power””. In: *The European Legacy: Toward New Paradigms* 9. (6), 2004. 725-738.

⁴ A fő mű németül: Michail Michailowitsch Bachtin: *Rabelais und seine Welt. Volkskultur als Gegenkultur*. Herausgeberin u. Vorwort: Renate Lachmann. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1987.

⁵ Ld. például Siegm. Döpp, Antike Literatur und Karneval. Ein Hinweis auf Michail Bachtin. In: *Mitteilungsblatt des Deutschen Althilologenverbandes*, 30.

ne, hogy igen szoros, közvetlen kapcsolatba hozzuk egymással Bahtyint és a *Halhatatlan hadsereget*. Ez azonban mégsem lehetséges, mert a Bahtyinnál felsorolt mozzanatok az emberiség történelmi fejlődésének produktumai. Nem Bahtyin találta fel a karnevalista tömeget. Ő csak kivételes kreativitással értelmezte és rekonstruálta. Éppen ezért a *Halhatatlan hadsereg* nem Bahtyin elméletének igazolása, de az emberiség fejlődésének és emlékezetvilágának újabb állomása.

(Bamberg: C.C. Buchners Verlag 1987) 1. 87. 11-19., valamint Hermann Bausinger, Lachkultur. In. Thomas Vogel (Szerk.) *Vom Lachen: einem Phaenomen auf der Spur*. Tübingen, 1992. 9-23. (Attempto Verlag) – Döpp összefoglalásában ezek a legfontosabb jegyek a következők: „familiaritás”, „excentricitás”, „mesalliance”, „profanizáció”. A közös jegyek nagy egyértelműséggel a tragikum és a komikum vonalán válnak el egymástól – ami tehát a „karnevalizmus” jegyei közül a *Halhatatlan hadsereg* alapvető hangütésével összefér, mind megjelenik ebben az új jelenségben.